

PACT MET DE DUIVEL

Hoe de Duitse culturele elite de weg effende voor Hitler

Hoe was het mogelijk dat een beschaafd land als Duitsland halverwege de vorige eeuw kon afglijden naar de totale barbarij? Deze vraag houdt de gemoederen al decennia bezig. De Amsterdamse historicus Frits Boterman vond een gedeeltelijk antwoord op deze vraag in de Duitse cultuur en haar vertegenwoordigers. Hij schreef een lijvig boek dat in zijn soort zelfs in Duitsland niet te vinden is.

Am Anfang und am Ende war Weimar. Toen Wolfgang Goethe op 7 november 1775 in de *Residenzstadt* Weimar arriveerde, kon hij niet bevroeden dat hij aan het begin stond van een lange en gecompliceerde traditie van *Kultur* en *Bildung*. Aan het einde van de achttiende eeuw ontstonden in deze provincieplaats van niet meer dan zesduizend inwoners literaire en filosofische meesterwerken die Duitsland wereldfaam zouden bezorgen. Niet alleen Goethe, maar ook Schiller, Herder, Von Humboldt en anderen waren er neergestreken of doceerden aan de naburige universiteit van Jena. Weimar zou de heilige plaats van het Duitse *Bildungsbürgertum* worden en een mythe voortbrengen die daarna telkens weer gebruikt, maar ook misbruikt zou worden voor culturele en politieke doeleinden. Bijna 150 jaar later gaf dit bolwerk van de *Deutsche Klassik* zijn naam aan de jonge democratische republiek, maar ook de nazibeweging kreeg hier grote aanhang, groot genoeg om er de Hitlerjugend op te richten. En het waren dezelfde nazi's die in 1937 op de nabijgelegen Ettersberg het concentratiekamp Buchenwald bouwden en er een jaar later, tijdens de Kristallnacht, bijna tienduizend Joden opsloten. Nog eens tien jaar later kwam het stadje in de DDR te liggen. De klassiek-humanistische erfenis van Goethe zou worden ingelijfd in de marxistisch-leninistische ideologie en worden ingezet ter legitimatie van de eerste 'boeren- en arbeidersstaat' op Duitse bodem. Weimar staat met de Ettersberg daarom niet alleen voor de hoogste cultuurprestaties, maar ook voor de herinnering aan twee totalitaire regimes. Daarmee vormt de stad de rode draad in

CULTUUR ALS MACHT

Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden

Frits Boterman, 1068 blz., € 59,95.

De Arbeiderspers, Amsterdam 2013.

het nieuwe boek van de Amsterdamse historicus Frits Boterman. Wat is de relatie tussen geest en macht, tussen cultuur en politiek en waarom is deze in Duitsland zo belangrijk? Weimar laat zien hoe moeilijk het is om de Duitse geschiedenis van de laatste tweehonderd jaar te beschrijven als een rechte lijn van een cultureel hoogtepunt naar een moreel dieptepunt. In Weimar komen zo veel verschillende facetten en interpretaties van de Duitse geschiedenis samen, dat het moeilijk is een eenduidig beeld te schetsen.

DICHTER UND DENKER

Toch neemt Boterman de handschoen op. Want de vraag waarom Duitsland van een land van *Dichter und Denker* kon verworden tot een land van *Richter und Henker*, anders gezegd: waarom een zo be-

Ger van der Drift is
oud-redacteur van
Kleio.

De toegangspoort van concentratiekamp Buchenwald, op de Ettersberg vlakbij Weimar. Foto: Andreas Trepte.

schaafd en cultureel hoogstaand volk als het Duitse zich heeft verlaagd tot een immense barbarij, tot Het Grote Kwaad, houdt historici al bijna zeventig jaar bezig. Boterman komt niet met het definitieve antwoord op deze vraag, maar op zoek naar een oplossing bewandelt hij wel een volstrekt nieuwe weg. En die weg leidt naar de Duitse cultuur. Naar Weimar dus. Zonder aandacht te besteden aan de factor cultuur is Hitler, en vooral de steun die hij kreeg van mensen die op het eerste gezicht beter hadden moeten weten, minder goed te begrijpen. Hij was geen gewone politicus, laat staan een staatsman, maar zag zichzelf als een bohemien, als genie, als scheppend individu, als verlosser, als een door God gezonden heiland. Hij was in wezen een gefrustreerde *Halbgebildete* die schilderde, tekende, dichte en bouwplannen maakte en eigenlijk een afkeer had van de ordinaire alledaagse politiek. Hij kon politiek alleen waarderen als een vorm van kunst, van staatskunst. De paradox is dat juist de enorme betekenis van cultuur in Duitsland hem in staat stelde om deze in zo grote mate voor zijn doeleinden te gebruiken. Boterman ziet daarom de *Machtübernahme* van 1933 in de eerste plaats als een culturele revolutie.

CULTURELE CONTRAREVOLUTIE

Sterker nog: de historicus spreekt zelfs van een culturele contrarevolutie, van een radicale breuk met het westerse denken. Hitler wilde een einde maken aan alle westerse waarden: het humanistische ideaal van persoonlijke zelfontplooiing, het gelijkheids- en vrijheidsideaal, vrede, democratie

en rechtsstaat. Een *Weltanschauung* dus voorbij de moraal van goed en kwaad. En deze Hitler, en zijn successen, zijn alleen te begrijpen als ze worden geplaatst in de langetermijnontwikkelingen van de Duitse culturele geschiedenis.

En ja, daar is Weimar weer. Had rond 1800 Frankrijk zijn politieke en Engeland zijn industriële, Duitsland had zijn geestelijke revolutie. De grote lijn die vanaf dat moment door de Duitse geschiedenis loopt is de antithese verlichting-romantiek, ontstaan in de strijd tegen Napoleon en gekenmerkt door een afwijzing van het kille Franse rationalisme. Of zoals Boterman het zo prachtig formuleert: Duitse romantiek is de voortzetting van religie met esthetische middelen. En aangezien Duitsland heel lang moest wachten op de vorming van een natiestaat, werd cultuur een soort vluchtheuvel: de *Kulturnation* in plaats van de *Staatsnation*. Die functie bleef *Kultur* ook na 1871 vervullen, omdat de interne eenwording nogal moeizaam verliep (zo moest de koning van Beieren worden omgekocht om überhaupt mee te doen en werd Oostenrijk buiten de deur gehouden). Boterman laat overtuigend zien dat de dragers van deze *civil religion*, de intellectuelen, schrijvers en gestudeerden, kortom de *Bildungsbürger*, zeker niet die afstand hebben bewaard tot de macht als vaak is gedacht. Zij beschouwden de Duitse cultuur in al haar aspecten als iets verhevens dat van alle kanten werd bedreigd, door het verlichtingsdenken, democratie, massacultuur, Franse lichtzinnigheid, barbaarse Russen en vooral: de Joden. Dat bleek al aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Velen van de *Gebildeten* kwamen er rond voor uit dat zij de komende strijd verwelkomden. Het zou een reiniging zijn die Duitsland zou bevrijden van alle westerse verderfelikheden. Kenmerkend hiervoor was de broederstrijd tussen Heinrich en Thomas Mann. Laatstgenoemde was een prototype van de *unpolitische Deutsche*. De auteur belichaamde naar eigen zeggen zelf deze onpolitieke burger die zich afzijdig hield van de politiek en zich uitsluitend wijdde aan hogere zaken: literatuur, kunst, filosofie en muziek, kortom: aan *Innerlichkeit*. De oudere Heinrich, een zoon van de Franse verlichting en internationaal georiënteerd, was fel tegen de naderende oorlog en werd daarom door zijn broer met zoveel woorden in het kamp van de landverraders geplaatst. De latere Nobelprijswinnaar zou pas in de jaren twintig het licht zien en na zijn *Exil* nooit meer Duits staatsburger worden. Toen er tijdens de oorlog een discussie uitbrak over de oorlogsdoelen bleek een overgrote meerderheid van de

intellectuele elite voorstander te zijn van een keiharde *Siegfrieden*, inclusief de annexatie van België en een *Germanisierung* van Oost-Europa. Zelfs voor de kleine minderheid die een *Verständigungsfrieden* voorstond, was dat laatste doel een vanzelfsprekendheid. Albert Einstein was in dit dubieuze gezelschap een witte raaf. Hij stelde dat hij al blij zou zijn wanneer het überhaupt tot een vrede zou komen.

BOEKVERBRANDINGEN

Wat voor veel lezers een schok zal zijn is dat deze groep door de afloop van de oorlog niet van zijn opvattingen genezen was. Integendeel: zij zagen in het nazisme een tweede kans en zouden een grote rol spelen in de opbouw, de legitimatie en de esthetisering van het Hitler-regime. Zij sloten als het ware een faustiaans pact met de nazi's en boden hun daarmee een esthetische façade waarachter de misdadige intenties van de bruin-hemden verborgen konden blijven. Opnieuw lieten zij overduidelijk blijken bepaald niet *unpolitisch* te zijn. Als voorbeeld mogen hier de boekenverbrandingen gelden. In tegenstelling tot de gangbare opvattingen waren de nazi's hier op geen enkele manier bij betrokken. Het initiatief lag geheel bij de *Bildungsbürger*, inclusief vele hoogleraren en schrijvers die er geen been in zagen zelfs hun eigen boeken als brandstof aan te bieden. Iets vergelijkbaars kan worden gezegd van de rondreizende tentoonstellingen over *Entartete Kunst*. Alleen bij de tentoonstelling van juli 1937 in München, die eigenlijk het sluitstuk was van de campagne tegen het 'cultuurbolsjewisme', was de NSDAP rechtstreeks betrokken. Richard Overly heeft in zijn onvolprezen *Dictators* deze houding 'de Führer tegemoet werken' genoemd, een houding die ook binnen de partij zeer op prijs werd gesteld. Cynisch

gesteld zou je kunnen zeggen dat het deel van de elite dat na de oorlog in de DDR terechtkwam, met zo veel ervaring in de omgang met totalitaire regimes, zijn houding wel wist te bepalen. En dat klopt: de meeste *Bildungsbürger* committeerden zich moeiteloos aan het nieuwe gezag, waarbij de mythe van de DDR als het goede Duitsland tegenover de BRD wel hielp. De hoofdstukken over de collaboratie van deze gemankeerde cultuurdragers behoren wat mij betreft tot de boeiendste van het boek.

'EEN MEERDERHEID VAN DE INTELLECTUELE ELITE ZAG IN HET NAZISME EEN TWEEDE KANS EN ZOU EEN GROTE ROL SPELEN IN DE OPBOUW, DE LEGITIMATIE EN DE ESTHETISERING VAN HET HITLER-REGIME'

Dit magnum opus is verplichte kost voor iedereen met een meer dan oppervlakkige belangstelling voor de Duitse geschiedenis. De encyclopedische kennis van Boterman en zijn gestructureerde aanpak van een zeer complex vraagstuk zijn bewonderenswaardig. Maar dat brengt mij meteen op een mogelijk punt van kritiek. De opzet van het boek is zodanig dat telkens wanneer er een cultuurdrager de revue passeert er een aparte paragraaf aan wordt gewijd. Interessant natuurlijk, maar het doorbreekt wel de doorgaande lijn van Botermans betoog. En verder heeft de auteur de neiging om rijen schrijvers, dichters en wetenschappers te noemen, die hem waarschijnlijk veel, maar de gemiddelde lezer weinig zullen zeggen en dus ook niet als goed voorbeeld kunnen dienen. Maar daar staat veel tegenover. Het beste compliment is waarschijnlijk dat Boterman een type boek heeft geschreven waaraan zelfs Duitse historici zich (nog) niet durven wagen. ■

Duitse studenten verbranden boeken in Berlijn, mei 1933. Beeld: Bundesarchiv.

